

УДК 070+821.161.2–92]:929Грінченко

Журналістика і публіцистика Бориса Грінченка в контексті сьогодення

Василь ЯРЕМЕНКО

д-р філол. н., проф.

Київський університет
ім. Б. Грінченкавул. Бульварно-Кудрявська,
18/2, Київ, Україна, 04053

yaremenko12@i.ua

© Яременко В., 2021

Публіцистика Бориса Грінченка — це підсумок його громадсько-політичної діяльності. Публіцистичні жанри — нариси, фейлетони, критичні статті, полемічні і дискусійні статті і навіть публіцистичні замітки — серцевина журналістики. Публіцистика у будь-якому періодичному виданні творить обличчя цього видання, декларує приналежність його до тієї чи іншої ідеології, творення ідеалу найкращим чином організованого суспільства. Всі ці завдання у публіцистиці цієї особистості окреслені гранично чітко.

Комуністична ідеологія трактувала Бориса Грінченка як ідеолога буржуазного націоналізму, «співця петлюрівщини», культуртрегера, автора «теорії малих діл». Це «здобуток» радянської методології. До 1917 року націоналізм означав патріотизм, а не шовінізм. Космополітизм трактувався як інтернаціоналізм. З часом суть термінів змінилася до протилежної.

Історія Грінченкової публіцистики засвідчує, що він відстоював визначений Шевченком національний шлях розвитку України і в реалізації цього шляху бачив суть свого життя. Він, з певними застереженнями, схилився до ідеології радикалізму і для реалізації програми національного розвитку і побудови національної держави створив Українську радикальну партію, згодом об'єднався із Демократичною партією Л. Жебуньова в Українську радикально-демократичну партію. Серед близько 20 партійних брошур кілька були написані самим Грінченком, а ще ним укладено (№ 7) збірник поетичної публіцистики, точніше — публіцистичної поезії, — «Червона квітка» (1905).

У 1892 році Борис Грінченко зробив остаточний ідеологічний і культурно-науковий вибір. Свідченням цьому є полеміка Грінченка із Драгомановим про шляхи розвитку України і роль Шевченка в націєтворенні (Грінченко, 1994). Це листи з майбутньої України. Пройшли через УНР, УРСР, щоб у 1991 році одержати назву держава Україна.

«Листи з України Наддніпрянської», «Галицькі вірші», «На беспросветном пути», «Зачем?», «Тяжким шляхом», «Було, є, буде», «Нова сем'я», «Нарід в неволі» — це класика української публіцистики незабутнього значення.

Ці твори мають освоювати студенти історики, філологи, політологи, журналісти, які історію журналістики мають вивчати не як історію періодичних видань, а як історію української суспільно-політичної думки, відображеної на сторінках численних видань, в яких він брав участь.

Ключові слова: публіцистика, жанри публіцистики, Борис Грінченко, історія журналістики, українська національна ідея.

BORYS HRINCHENKO'S JOURNALISM AND PUBLICISM IN THE CONTEXT OF MODERNITY

Vasyl Yaremenko

Doctor of Philology, Professor

Borys Hrinchenko Kyiv University

Bulvarno-Kudryavska St., 18/2, Kyiv, Ukraine, 04053

yaremenko12@i.ua

Borys Hrinchenko's publicism is the result of his social and political activity. Publicistic genres — essays, feuilletons, critical articles, polemical and debatable articles, and even journalistic notes are the core of journalism. Publicism in any periodical creates the face of this publication, declares its affiliation to a particular ideology, the creation of the ideal of the best-organized society. All these tasks in the publicism of this person are outlined very clearly.

Communist ideology treated Borys Hrinchenko as an ideologue of bourgeois nationalism, a “singer of Petliurism”, a cultural trader, and the author of the “small business theory”. This is an “achievement” of the Soviet methodology. Until 1917, nationalism meant patriotism, not chauvinism. Cosmopolitanism was interpreted as internationalism. Over time, the essence of the terms has changed to the opposite.

*The history of Hrinchenko's publicism testifies that he defended the national path of Ukraine's development determined by Shevchenko and saw the essence of his life in this path realization. He, with some reservations, leaned towards the ideology of radicalism and created the Ukrainian Radical Party to implement the program of national development and nation-building, and later merged with L. Zhebunov's Democratic Party into the Ukrainian Radical Democratic Party. Among about 20 party pamphlets, several were written by Hrinchenko, and he also compiled (№ 7) a collection of poetic publicism, or more precisely, journalistic poetry, *The Red Flower* (1905).*

In 1892, Boris Hrinchenko made the final ideological and cultural-scientific choice. Evidence of this is the controversy between Hrinchenko and Drahomanov about the ways of development of Ukraine and the role of Shevchenko in nation-building (Hrinchenko, 1994). These are letters from the future of Ukraine. They passed through the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian SSR, and in 1991 received the name of the state of Ukraine. “Letters from the Dnieper Ukraine”, “Galician Poems”, “On the path of ignorance”, “Why?”, “The hard way”, “It was, is, will be”, “New family”, “People in captivity” — these classics of Ukrainian publicism of unforgettable significance.

These works should be studied by historians, philologists, political scientists, journalists, who should learn the history of journalism not as a history of periodicals but as a history of Ukrainian socio-political thought reflected in the pages of numerous publications in which he participated.

Keywords: publicism, genres of publicism, Borys Hrinchenko, history of journalism, Ukrainian national idea.

Актуальність теми

Робота задля України уже з початку 80-х років XIX ст. стала для Бориса Грінченка програмою, життєвим credo, громадянським обов'язком, справою служіння народній просвіті і творенню єдиної літератури для селян та інтелігенції.

Йшлося про вихід на європейський інформаційний простір, з одного боку доносити в Європу всі проблеми України і вписувати українські цінності в європейський контекст, а з другого боку збагачувати українську культуру загальнолюдськими надбаннями, світовими цінностями: «Почуваймо себе членами з усесвітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі, будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Данте, але попереду над усе зоставаймося самими собою, будьмо українцями-русинами думкою, мовою, ділом» (Грінченко, 1994).

«Листи з України Наддніпрянської» — це публіцистична панорама національного відродження і розвитку України.

1891 р., Б. Грінченко статтею «Галицькі вірші» започаткував гостру дискусію з Іваном Франком, фактично поставивши на новий рівень проблему соборності України під кутом зору єдиної для Галичини і Наддніпрянщини літературної мови, як норми, і її правопису.

Того ж року було створено Братерство тарасівців. Серед його засновників були М. Байздренко, В. Боровик, І. Липа, М. Міхновський, до них приєдналися Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, М. Вороний, О. Черняхівський, В. Шемет. Ця акція була задумана і зреалізована Олександром Русовим, який під прикриттям статистичної експедиції на Полтавщину і Сумщину зібрав групу студентів Одеського, Київського, Харківського університетів, аби вони встановили між собою зв'язки і співпрацю і з цією метою перед початком статистичних робіт з'їхалися до Канева, на Чернечу гору, і на могилі Тараса Шевченка дали клятву працювати все життя задля національного відродження і розвитку України. Тарасівці вперше відмовилися від народницького «українофільства» і вперше стали називати себе «свідомими українцями». Центром Братерства тарасівців було обрано Харків, а після арештів і обшуків серед інтелігенції було перенесено до Києва (був 1893 р. обшук і в Б. Грінченка, що змусило його залишити вчителювання в приватній школі Х. Д. Алчевської на Луганщині і переїхати до Чернігова).

Стан розробки проблеми

За незалежної України увага до «Листів з України Наддніпрянської» Бориса Грінченка і «Листів на Наддніпрянську Україну» Михайла Драгоманова значно посилилася. Здійснено кілька перевидань цих пам'яток гострої полеміки з національного питання і шляхів по-

дальшого розвитку України. У цьому головна суть публіцистики Бориса Грінченка.

Однією з перших робіт після 1991 року на цю тему була брошура відомого українського вченого в діаспорі академіка НАН України Аркадія Жуковського «Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу», перевидана 1994 року в Києві з нагоди 100-річчя появи названих пам'яток. М. Драгоманова академік А. Жуковський атестує як «політичного мислителя, історика, публіциста», що є науковою правдою, а Грінченка називає відомим «письменником, фольклористом, педагогом, відомим, перш за все, завдяки його славнозвісному словникові української мови».

Виклад основного матеріалу

Гарт журналістикою і публіцистикою

Утворення «Братерства тарасівців» 1891 р. було знаковою подією в ідеологічній боротьбі Бориса Грінченка. Ідеолог «Братерства тарасівців» І. Липа написав програму товариства «Profession de foi молодих українців» і опублікував 1893 року на сторінках львівської «Правди», де перед цим друкувалася стаття Б. Грінченка «Галицькі вірші», до обговорення якої включилися Іван Франко, Агатангел Кримський, Ілля Кокорудз, М. Школиченко, І. Верхратський. Публіцистична активність Б. Грінченка визначалася програмою «Братерства тарасівців» і широкою зацікавленістю української громадськості.

Дві публіцистичні праці Б. Грінченка «Нова сем'я» і «Було, є, буде» поширювалися в шістдесятих роках ХХ ст. у «самвидаві». Сказане в них було суголосне заявам і боротьбі шістдесятників, їхнім ідеалам майбутньої України. «Рівности, братерства, волі, права кожному жити як він хоче, — ось чого бажав і козак-запорожець, і хлібороб-селюк, і Семен Палій, і Юрко Немірич. Виборовий лад, народоправство, вільна просвіта, вільне слово людське — ось яким ладом хотіли наші предки досягти тих ідеалів».

Це все писав і виголосив Б. Грінченко в Чернігові у жовтні 1894 року, себто понад 125 років тому. Сказане було актуальним 125 років тому, не втратило своєї актуальності в 60–70-х рр. ХХ ст. і, на жаль, актуальне і сьогодні, в ХХІ ст. Публіцистичне слово Б. Грінченка піднесене до рівня художності — складова нашої духовності. «Згадаймо, — закликає Б. Грінченко, — чим ми були, за віщо боролись! Згадаймо, що ми, як і всі люде, маємо право жити своїм власним життям! Візьмімо цю думку собі в душу, в серце, зробімо її частиною нашого Я, і тоді ми станемо вільні духом. А вільні духом не бояться ніяких припин, ніяких перешкод, бо знають, що вони — вільні, що їх ідея — правда, і що та ідея не вмре, а подужає».

Це були пророчі слова. Хіба не про це сьогодні десятки разів повторює новоутворена УПЦ: «Ми переможемо, бо за нами правда, а де правда — там Бог. А Бог непереможний». Дай, Боже, цієї віри кожному українцю.

Уже 1883 року 20-річний учитель виступає зі статтями про «мету народної школи» у Санкт-Петербурзькому педагогічному журналі «Русский начальный учитель» (Грінченко, 1883). «Народный учитель М-р-с» (так підписував свої статті в цьому журналі Б. Грінченко) фактично полемізує із редакцією журналу, яка зробила до його статті три полемічні примітки.

Одну із ділянок його роботи складає журналістська діяльність: Б. Грінченко — організатор і видавець низки альманахів, декламаторів, календарів «Просвіти», він редактор першої щоденної загальноукраїнської газети «Громадська думка» і перших номерів газети «Рада», журналу «Нова громада», брав участь у десятках періодичних і неперіодичних видань, як українськомовних, так і російськомовних, як галицьких, так і наддніпрянських, що надавали свої шпальти для висвітлення українських проблем.

Організована публіцистична діяльність вимагає для публіциста політичної організації. І Грінченко завжди її мав. Вчителювання у приватній школі обрусительки Х. Д. Алчевської вело до «Братерства тарасівців», програма якого «Profession de foi молодих українців» стала програмою громадської діяльності митця. З переїздом до Чернігова Борис і Марія Грінченки вступають у підпільну «Чернігівську громаду». Саме на зібраннях Чернігівської громади публіцист спершу апробовував свої праці, що стали публіцистичною класикою: «Нарід в неволі», «Яка тепер народна школа на Україні», «Було, є, буде», «Нова сем'я». Це була його друга політична організація.

З переїздом до Києва Б. Грінченко засновує Київське товариство «Просвіта», в якому обіймає посаду Голови і керівника видавничої комісії.

Важко уявити обсяг роботи в цей період: робота над Словарем української мови, редагування першої щоденної української газети «Громадська думка», видання журналу «Нова громада» і створення педагогічної публіцистики в її блискучих зразках: «Народні вчителі і вкраїнська школа», «На беспросветном пути», «Тяжким шляхом», «Якої нам треба школи» etc.

І, врешті, на останньому пружі життя Грінченко вдається до найвищої форми політичної організації — створення політичної партії. Його «Українська радикальна партія» чи не єдина в Україні, що не взяла прикладки «соціалістична», тоді як більшість українських новостворюваних партій її мали: соціалісти-федералісти, соціалісти-автономісти, соціалісти-революціонери, соціалісти-державники,

соціалісти-самостійники etc. Грінченко гуртував прихильників шевченківської ідеї національного шляху розвитку, на який він безоглядно став.

В усій науковій спадщині Б. Грінченка ми не знайдемо твердження, що український народ жив у «безкультур'ї». Безпросвітність і безкультур'я не синоніми. Народ справді жив у безпросвітності (здаймо «На беспросветном пути»), але мав високу культуру, навіть «духовний (переважно християнський) аристократизм». Чужий уряд намагався знищити національну культуру, зокрема її носія і форму — національну мову. Знищити мову — це означало знищити культуру, а значить і націю. Грінченко розумів це як ніхто інший і піднявся на безкомпромісну і безоглядну боротьбу проти русифікації, за націоналізацію (українізацію) школи, освіти, науки, себто взявся за рятування і відродження української культури і духовності, одночасно працюючи над їхнім збагаченням. У цьому була основна суть, ідеологічна спрямованість журналістсько-публіцистичної і видавничої діяльності Б. Грінченка.

На часі створити державну видавничу культурно-мистецьку програму і виконувати її як програму розбудови боєздатної національної армії, в якій слово — її сила і могутня зброя.

Націонал-комуністи за перші десять років після перевороту 1917 р. заснували низку загальноукраїнських видавництв — ДВУ, «Рух», «Книгоспілка», «Слово», «Сяйво», «Час», «ЛіМ» (Література і мистецтво) тощо. Лейтес і Яшек видали двотомну бібліографію надрукованого за 1917–1927 рр. Побачили світ кілька антологій — української і світової класики, в тому числі тритомна антологія української поезії із неповторними портретами українських письменників роботи Василя Кричевського («Портрет Б. Грінченка», 2017). Виходили десятки серій — «Бібліотека класики», «Літературна бібліотека», «Народна бібліотека», «Бібліотека повісті», «Бібліотека оповідання» і т. ін.

Те, що було зроблено боротьбістами в 1917–1927 рр. плюс ще п'ять років, бо вже 1932 р. Москва почала радикально нищити українську національну культуру, науку, освіту, фізично знищувати національну еліту, — врятувало нас від знищення тоталітарним сталінським режимом, брежнєвсько-сусловським партійним самодержавством, путінсько-януковичівським бандитизмом, — українська книжка і гасло М. Хвильового «Геть від Москви». А чи стали ми іншими за 30 років Незалежності? Сьогодні ми прагнемо реставрувати літературний процес ХІХ ст., подати таким, яким фактично бачив його «зблизька» Б. Грінченко і схарактеризував у статті «Малорусская литература», надрукованій в «Большой Энциклопедии» за ред. С. Южакова.

Ці екскурси в минуле засвідчують сьогоденну актуальність публіцистики Б. Грінченка.

Можемо стверджувати, що багатогранну свою діяльність він почав із публіцистики. Нею і закінчив своє коротке, сповнене роботи і боротьби життя.

Щоденна невидима для ока робота Б. Грінченка нагадує легенду про будівництво Лаврської дзвіниці. Згідно з легендою все, що зводилося будівничими за день, вночі опускалося під землю, і тільки коли дзвіницю було увінчано хрестом, вона наступного ранку несподівано постала в усій своїй красі, величі і віковичній сутності. Вся важка щоденна робота Б. Грінченка всотувалася в народні глибини, щоб в один із днів 1917 року постати нацією, державним народом і возвістити світові про своє народження з ім'ям УНР, а 1991 р. — з ім'ям держави Україна.

У чому тільки не звинувачували Грінченка: що з хатньою робітницею Палажкою обідали разом за одним столом. Поліція хотіла підкупити Палажку, щоб шпигувати за Борисом Грінченком, але вона відмовилася і розповіла про це йому.

Б. Грінченко вів неспинну і безоглядну публіцистичну боротьбу на трьох фронтах: проти російського поневолення, австро-угорського поневолення і проти власних «кізяків на дорогах історії»,

виквасків рідного болота, яких у нас ніколи не бракувало. Насамперед, проти російського самодержавства. Як представник «свідомого українства», Грінченко завдав російському царизму суттєвої поразки і переможною зброєю його було *слово*.

«Тихий героїзм» Б. Грінченка

Публіцистика — багатожанрова система, що через специфічну структуру і специфіку об'єктів пізнання і їх відповідності формам суспільної свідомості обслуговує якусь ідеологію (комуністичну, соціалістичну, сіоністичну, націоналістичну, націонал-соціалістичну (фашизм), радикальну, консервативну, демократичну, ліберальну, патріотизм і інтернаціоналізм, сегрегацію і апартеїд).

Жодна ідеологія без публіцистики не існує, а отже, без публіцистів.

Грінченко виступив як ідеолог *національного шляху розвитку України, природнього виховання і освіти* (на національній історії, традиції-

ях, звичаях, обрядовості), національної мови, освіти і просвіти, науки, культури, літератури.

Відомий український літературознавець М. Євшан у статті, опублікованій у львівській газеті «Діло» у день похорон Грінченка, аналізуючи характер і особливості творчості митця, захоплено підсумував: «А все-таки він герой! Бо він боровся *весь час* свого трудящого життя з найлютішими ворогами людини, в ім'я того ідеалу, який ніс в своїй душі, в ім'я тої любови до чоловіка, яку мають усі герої, коли стають до боротьби, хоч би з самими богами...» (Євшан, 1910а, Євшан, 1910b, Євшан, 1910с).

Заслуги Б. Грінченка в українській публіцистиці кінця ХІХ — початку ХХ ст. М. Євшан окреслив як *тихий героїзм*. Досить точна наукова оцінка, яка чомусь, як і стаття про Б. Грінченка, випала з наукового обігу гринченкознавців і залучається нами, здається, вперше, до пошуків об'єктивної наукової оцінки публіцистичного доробку Б. Грінченка. Я *повністю* поділяю оцінку творчої діяльності публіциста як *«тихий героїзм»*: «Саме такий тихий героїзм Грінченка — його праця «каменяра». Се героїзм, що виходить з посвяти самого себе, з того, що людина зрікається всяких мрій і жиє *тільки* сповненням свого морального обов'язку *супроти темних ближніх*, роблення по більшій частині т. зв. «собачої роботи». М. Євшан перефразовує тут Франка: «Я ж гавкаю раз-в-раз, щоби вона (Русь-Україна. — В. Я.) не спала». Цю роботу в підросійській Україні безоглядно і невтомно виконував Б. Грінченко.

Сьогодні, з відкриттям численних невідомих публіцистичних праць Грінченка, дослідники почали говорити про цього діяча «в європейському контексті». Але це уже вчорашній день гринченкознавства. Постає Грінченко у світовому контексті. Його український світ простирився від американської «Свободи» і «Канадійського фермера», де можливо й при світлі каганця українці Канади і США читали передруковану з «Санкт-Петербуржских Вѣдомостей» динамітно-вибухову статтю Б. Грінченка «Зачем?», читали його героїчну поему про національно-визвольну боротьбу кубинського народу «Матільда Аграманте», до російської Якутії, де похідню Українського світу тримав П. Грабовський, — полум'я свічі Б. Грінченка справді палахкотіло смолоскипом.

Марксистські критики хоч і не могли замовчати визначальну публіцистичну роль Б. Д. Грінченка в ідеологічній боротьбі на зламі ХІХ–ХХ ст., все ж намагалися всіляко принизити: зміст і практичні результати як культуртрегерство, широку програму народної просвіти як «каганцювання» (наче хтось в той час уже вмикав «лампочку Ілліча»), — а всупереч «теорії малих діл» він насправді вершив діла великі. С. Пилипенко, відомий голова письменницької організації «Плуг»

і директор Інституту літератури ім. Шевченка ВУАН, для першої після перевороту 1917 р. «Литературной Энциклопедии» за ред. А. В. Луначарського (Луначарский & Фриче, 1930, с. 20–22) написав статтю про Б. Грінченка, в якій визначив його суть як «ідеолога особого вида національно-культурнического народнического движениа — «просвітянства» (от слова «просвіта» — просвещение, образование). Лозунгом этого движениа, возникшего в среде нарождающейся сельской буржуазии, было: «Ні, не в хвилях кривавих, як кажуть революціонери, треба обмивати наш край, щоб воскреснув він до нового життя, а в ясних погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробиться без ніяких трудностей, але то буде революція нова, без крові і без пожарів — така революція, яка робиться щоранку, як ясне сєво прогонить чорну темряву, і стає білий день...». Це взято С. Пилипенком із ескізу В. Чайченка (Б. Грінченка) «Спроба», опублікованого 1892 р. у львівському народовському журналі «Правда» (Грінченко, 1892).

1892 рік для Грінченка-публіциста був справді знаковим. Засновники Братерства тарасівців порвали з українофільством народників-українців, як явищем потворним, антиприродним (не росіянин чи поляк — українофіли, а українофіл — українець), — і започаткували *свідоме українство*. На 1892 рік Грінченко вже опублікував повісті «Соняшний промінь» і «На розпутті» з життя і пошуків української інтелігенції. Із цієї проблематики й уривок із повісті «На розпутті» — «Спроба».

Із народництвом і його теоретичними побудовами Тарасівці покінчили, а без народопроевітніх засобів не обходилася жодна ідеологія, жодна політична сила, не виключаючи й комуністичний режим. Народопроевітня робота обслуговує всі ідеології і не є самодостатньою ідеологією. Ідеологічне credo Б. Грінченка — національний шлях розвитку України, і Тарасівці вже уявляли самостійну Україну. У 1905 р. Міхновський появив свою працю «Самостійна Україна», а Грінченко ще в 1895 р. видав у Швейцарії різними мовами «Нарід у неволі» і заходився біля створення політичної «Української радикальної партії», до якої повністю влилася підпільна Чернігівська Громада і Українська демократична партія, заснована Л. Жебуньовим. Українська радикально-демократична партія видала близько 20-ти партійних брошур. Автори брошур (Б. Грінченко, С. Єфремов, Марія Загірня та інші) «просвіщали» народ, що таке партія, які програмові положення Української радикально-демократичної партії і т. ін.

Очевидно, мав підстави більшовицький літературознавець В. Коряк через десять років після смерті Б. Грінченка назвати його «співцем петлюрівщини» (імена наших великих вождів переходять на ім'я народу. Так, ми мазепинці, петлюрівці, бандерівці. Всі, навіть ті, хто

негативно сприймає великі імена), хоч насправді він був співцем свого уярмленого, поневоленого народу, його вченим і громадським діячем. Тут робила свою справу марксо-ленінська теорія класової боротьби і вчення «про дві культури в кожній національній культурі», перенесені на історію літератури, науки, культури. А це і був розгул вульгарної соціології.

Бути самим собою

У листах і публіцистичних статтях Б. Грінченко ставить обов'язок перед громадянством «бути самим собою».

Від літописних джерел ідуть заклики і бажання «бути самим собою».

В одному з літописів княжих часів занотовано знакову подію 859 року — до Києва «прийшла вість, — повстали в'ятичі: не хочемо бути руськими. То були хозарськими, а тепер руськими? *Хочемо бути вільними в'ятичами*».

Себто хочемо бути самими собою. Через тисячу років чуємо поклик нашого першого любомудра Г. С. Сковороди: «Немец? — Немечествуй! Француз? — Французуй! Рус? — Русом будь!» Себто будь самим собою! Пізнай себе, хто ти, чиїх батьків син і самоідентифікуйся: перш за все, щоб бути самим собою, сотвори український світ у самому собі, а не себе в інших, поневолених, як це робить «русский мир». О. Теліга якось зауважила, що біда Росії не в тому, що вона багатомовна. Її біда в тому, що вона настирно прагне бути *одномовною*.

Тож бачимо, що з давніх-давен у поняття «бути самими собою» вкладалася думка про національну незалежність, про право народу, особи жити за своїми традиціями, звичаями, обрядами, за своїм моральним кодексом, за заповідями предків, а не за вказівками чиновників чужої держави-поневолювача. Все це у публіцистичних творах Б. Грінченка «На беспросветном пути», «Зачем?», «Нарід в неволі» висвітлено детально і аргументовано.

Чи є перегук між записом літописця про події 859-го року і покликами Г. С. Сковороди у XVIII-му столітті: «Пізнай себе!» «Рус? — русом будь!»? Його вимога — сотворити «Український світ» в собі. Через це російський царизм і комуністи робили все, щоб не дати українцю бути самими собою. Вимогу «бути самими собою» марксистсько-ленінці нарекли націоналістичною теорією «виключності», «безбуржуазності», «єдиного потоку», «про дві культури в кожній національній культурі» і т. ін. Грінченко відстоював самобутність, а не виключність українського народу. Бути самим собою — це бути для всіх, цікавим і корисним для вселюдськості.

З огляду на специфіку української історії, жорстоке національне поневолення Григорій Сковорода окреслив парадигму «Українсько-

го світу» — «De Libertate!» і назвав Богдана Хмельницького батьком «вольності». Царські дяки царя Олексія вимагали від козацьких посланців говорити не «вольные подданные», а «верные подданные» царя, який тоді ж наказав «Срезать хохлы на казацких головах».

Дрібниця начебто, але «оселедці» чи «хохлы» насправді були дорогоказами до самих себе. Історія не знає більшої трагедії, як втрату дороги до самого себе. Грінченко ще в дитинстві вимивав із себе все у шовіністичній батьківській заквасці антиукраїнство. Він знайшов дорогу до себе і сотворив український світ не тільки в собі і оточуючих, а сотворив Український світ у світовому визвольному і публіцистичному інформаційному просторі.

На позвах із «Русским миром»

Ідея Українського світу має передісторію і сягає часів Яна Благослава, Юрія Дрогобича, Себастьяна Кленовича, Павла Русина і десятків, а згодом сотень латиномовних, грекомовних, полонимовних, молдавомовних українців, що несли в близькі і далекі світи ідею самобутності, неповторності українського світу, його високої духовності і культури, воїнської доблесті. З часом виникли і політичні аспекти Українського світу.

Генетично ідея Українського світу іде з глибин історії, але теоретично і практично оформив її «перший розум наш» — геніальний український любомудр Г. С. Сковорода.

Парадигма українського світу, за Сковородою — de Libertate! (Свобода!)

Майже одночасно була оформлена парадигма «Русскава мира» в оді цариці Катерині II авторства М. В. Ломоносова:

*«Пусть мнимая других свобода угнетает —
Нас рабство под твоей державой возвышает...»*

Оце і є суть двох світів — Українського світу і «Русского мира». Ломоносову здавалось, що прагнення українців і інших народів до свободи ілюзорне («мнимое»), мовляв, воно буде царицею придушене (а «вторая dokonala вдову сиротину»), через те прагнення свободи «угнетает», себто веде до посилення гніту. Прославити українську націю в світах — нездоланне прагнення українців усіх часів, як би вони не називалися. Вдамося до порівняння історичних прагнень українців і московитів.

Царизм силою, примусом творив «официальную», — сиріч російську «народность», а Кирило-Мефодіївці бажали загальнослов'янської єдності і рівності, без пана і холопа, без «единой и неделимой». Панська мова — це мова російська. Панською її вважали не тільки в XIX ст., а й в радянські часи.

Український світ і «Русский мир»: антиподи і антагоністи

Поклики «Українського світу»	Поклики «Русского мира»
<p>De Libertate! (Свобода!) (Г. С. Сковорода)</p> <p>Душу й тіло ми положим За нашу свободу... (Гімн України)</p> <p>Боріться! Поборете. (Т. Г. Шевченко)</p> <p>Чи діждемось ми Вашингтона З новим і праведним законом? – А діждемось таки колись! (Т. Г. Шевченко)</p> <p>Нема на світі України, Немає другого Дніпра! (Т. Г. Шевченко)</p> <p>Доки Рось зовеця Россю, Дніпро в море ллєцца, – Доти серце українське З панським (себто з московським. – В. Я.) не зіллєцца... (П. О. Куліш)</p> <p>Не пора, не пора, не пора Москалеві, ляхові служить... Нам пора, нам пора, нам пора Для України рідної жить. (І. Я. Франко)</p> <p>Міхновський. «Самостійна Україна» (1905)</p>	<p>Пусть мнимая других свобода угнетает – Нас рабство под твоей державой возвышает... (Ода цариці Катерині II М. В. Ломоносова)</p> <p>О Росс! Шагни – и вся твоя вселенна! (Г. Р. Державин)</p> <p>Все русскому мечу подвластно. (О. С. Пушкін)</p> <p>Смирись Кавказ! Идет Ермолов! (О. С. Пушкін)</p> <p>Славянские ль ручьи сольются в русском море, оно ль иссякнет – вот вопрос. (О. С. Пушкин)</p> <p>Якраз українська історія переконувала декабриста К. Рилєєва: «Но где, скажи, когда была Без жертв искуплена свобода?» (К. Ф. Рилєєв «Исповедь Наливайки»)</p> <p>Россия – государство не торговое и не земледельческое, а военное и призвание его быть грозой света. (Микола I)</p> <p>Граф Уваров так визначив основу царизму: «Самодержавие, православие, официальная народность».</p> <p>А Россия лучше всех... И все вокруг мое... переконували нас російські радянські пісні.</p>

Борис Грінченко сприяв поширенню української національної ідеї в світі через німецькомовні часописи «Rutenische Revue» і «Ukrainische Rundschau», чеський «Slovanský Přehled», французький «Κρυπταδία», польську «Krytyku», в яких друкувався за сприяння видавця Адольфа Черного, професора Їржі Полівки, дослідника української етнографії Франтішека Ржегоржа та ін., знайомив Європу з українськими проблемами. Коли Адольф Черни (1864–1952), чеський публіцист, заходився коло заснування загальнослов'янського журналу (1898) «Slovanský přehled», звернувся до І. Франка порекомендувати українських авторів до співпраці у журналі, — Франко порадив В. Щурата, О. Маковея, А. Кримського і Б. Грінченка (Франко, 1986).

Б. Д. Грінченко ще в юнацькому віці визначився у виборі шляху розвитку України як національної держави. Драгоманов тимчасово переміг, але переміг швидше як європейська мода «на соціалізм», що, як правило, досягала України уже у спотвореному вигляді. Із драгоманівських гуртків УСД Леся Українка, Іван Стешенко та ін. утворили УСДРП і провели її перший з'їзд, між іншим, раніше за РСДРП. Як гриби після дощу почали в Україні множитися соціалістичні партії — соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери, соціалісти-автономісти, соціалісти-державники і т. і. Грінченко створив партію, що уже в назві підкреслювала загальнонаціональний характер — Українська радикально-демократична партія. Сьогодні в Україні кожна т. зв. політична партія належить якомусь окремому політику, швидше політикану.

Грінченко, як і Шевченко, набувають суті національного і соціального динаміту, який, образно кажучи, мав вибухати там і тоді, коли виникала загроженість національному шляху розвитку України.

«А все-таки він герой!..»

У 1910 році українські політкаторжани із сибірських тюрем через хребет Байкальських гір прислали в Київ своє глибоке співчуття Україні, яка втратила свого великого сина. Це було найавторитетніше визнання.

У 1953 році я був у Забайкаллі і Хабаровську, куди радянська воєнщина посилала у наближені чужі землі «защитать интересы СССР вне пределов СССР», як було написано у довідці, виданій військкоматом.

У Хабаровську була зупинка і я мав час познайомитись із Хабаровськом і околицями. Заходжу у напіввідчинене станційне приміщення і чую українську мову, мову часів Грінченка, вслухався в розмову залізничників, потім пройшов вперед і привітався українською. Обидва, на мій подив, відповідали тільки російською, українську прихо-

вали для себе, а людині у формі радянського офіцера могли відповідати тільки російською. Бути самими собою вони відкрито уже не могли. Сьогодні зрозумів, що охоронна комуністична опричнина у 1937 році добре попрацювала і на Зеленому кліні, який на карті 1920-го року був зафарбований у лимонний колір із зазначенням кордонів української держави на Далекому Сході.

У 2020 році дещо прояснили мирні демонстрації у Хабаровську: у колоні демонстрантів бачу справжнього козарлюгу у білій майці з написом українською: «Рабів у рай не пропускають». На стіні Хабаровської антипутінської телестудії напис: «В колониях Московии что-то происходит!». Там же побачив і згадану карту.

Карта 1920 року, підтекстовки українською мовою, означено державні кордони Української республіки «Зелений клин». І пригадалося, коли видавав чотиритомник Андрія Ніковського, міністра закордонних справ 1922–1924 рр. на еміграції, геніального літературознавця і мовознавця, який вів переговори із японськими послами в країнах Європи про створення Далекосхідної УНР під егідою Японії. Для мене особисто прояснилося в 2020 році багато речей із 1910–1920–1937–1953–2020 років. Повернуті на свої місця смисли реставрували боротьбу Б. Грінченка за створення Українського світу в світовому контексті і масштабі, хоча добре розумів, що впливати на світові події може тільки незалежна держава.

У 1906 році, коли на порядок денний знову постало «польське питання», редактор краківського часопису «Крутука» звернувся до провідних діячів Європи, вчених, письменників з проханням відповісти на питання щодо автономного або незалежного існування польського народу в його етнографічних межах. Із України на це питання відповідали М. Грушевський і Б. Грінченко, які були в товаристві Т. Масарика, Льва Толстого, Бернард Шоу та інших світових знаменитостей.

На поставлене питання Грінченко відповів:

«Я сам належу до народу, позбавленого прав нації і відчуваю всю болючу вагу такого становища. Уже через одно те (минаючи все інше) я завсігди і скрізь стаю на боці пригніченого народу. Хто ж має право сказати нації: умри, коли вона хоче жити і розвиватися як окрема нація? І хіба ж це не її власне діло, не її святе право вибрати собі таку форму життя, яку вона вважає для себе за найліпшу, — звичайно — без кривди якому іншому народові?

Ви питаєте мене, який вплив на європейську і взагалі світову політику буде мати переміна сьогочасної російської Польщі в її етнографічних межах на автономну країну? Найкращий, коли Польща досягне автономії не сама тільки, але коли того ж добуде собі і кожна недержавна народність Росії в своїх етнографічних межах. Що ж до впливу перемили етнографічної польської території в незалежну демократичну республіку, то така переміна може наступити тільки вкупі з багатьма іншими переминами і впливатиме тут уже ціла сума тих подій. І від того, які саме були б ці події, залежав би і той вплив на світову політику, який могла б мати самостійна Польща. 1906.V.7.»

Цей лист треба вважати першим в історії публікації листів і листування Бориса Грінченка.

Європа поставила Б. Грінченка серед 50-ти найвідоміших і найвпливовіших людей континенту.

Б. Грінченко чітко засвідчив власний погляд на автономію, не тільки на автономію Польщі в її етнографічних межах, а й на можливість світового впливу поневолених народів. Він розглядав автономію і Польщі, і України як перехідний період до державної самостійності, і вирішальними в цьому будуть наступні історичні події: «І від того, які саме були б ці події, залежав би і той вплив на світову політику, який могла б мати самостійна Польща». Також Грінченко проглядав національне майбутнє обох народів і розбудову Українського світу, ширення ідеї Свободи були засобом розбудови національного шляху розвитку України.

Імперія «Русскава мира» сьогодні стискається як «шагренева шкура»: уже відпали від імперії зла «союзні республіки», тепер на окраїнах «в колониях Московии что-то происходит». Удмуртія, Хакасія, Татарстан, Башкортостан, Алтай живуть на відцентровій тязі і державницьких настроях, навіть у Челябінській телестудії, антипутінській звичайно, розмістили плакат: «Возродим УНР — бальзам украинцам!» Йдеться, звичайно, не про Українську народну республіку (УНР), а про Уральську народну республіку («В колониях Московии что-то происходит»). Звичайно, йде розпад «однієї шостої». Ще перед Другою світовою на карті світу Африка була розфарбована трьома ко-

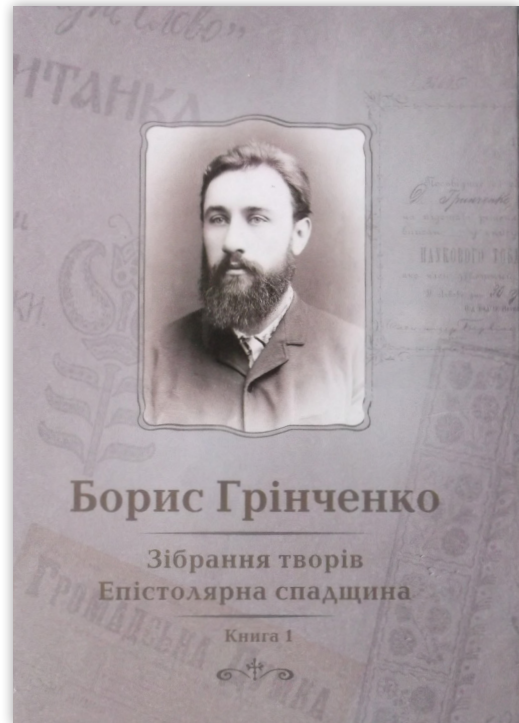
льорами, а сьогодні карта Африки як українська плахта: її вкривають кольори десятків держав: імперії розпались. Російська ж імперія уже починає розпадатись і завдання незалежної суверенної України цей процес прискорити, бо тільки в результаті розпаду Росії можливе швидке повернення до України Криму, Донбасу, а далі Кубані, Ставрополля, Берестейщини, українських етнічних частин Курщини, Вороніжчини, Орловщини і т. д. Тільки тоді із хижих зубів «імперіалізма» випадуть і належні Японії Курильські острови, Південна Осетія, частина Грузії, Чечня, Донбас, Крим, Придністров'я і аж до Кенігсберга. Відгризені шматки хіба продовжать агонію російської імперії і «руссаво мира». Отже, все «вокруг мое» виявиться краденим, як і вкрадена в України назва «Русь».

Свідчення розпаду Росії цілком очевидні. І це не дивує. Дивує інше: чому українські ЗМІ цих процесів у Росії фактично не висвітлюють? Здається, коли б не карантин через коронавірус, десятки телеканалів не мали б про що говорити. Новини різних телеканалів нагадують репортажі з моргів різних областей України. Діяльність антиукраїнських сил подають як демократію. Держава має захищати себе і демос від такої демократії п'ятиколонців — «чорної сотні» нашого часу.

Борис Грінченко Український світ ніс у далекі краї від З'єдинених Держав Америки і Канади до Забайкальських каторжних копалень, заселених переважно українцями, борцями за Свободу, за право бути самими собою. У різних ГУЛАГах українська мова була «державною»...

Найвищий здобуток та підсумок і оцінка діяльності публіциста Бориса Грінченка — Будівничого Українського світу.

Євген Гуцало (2007) у своїй «Ментальності орди» (її треба включити до шкільних і вузівських програм) зібрав документальні матеріали про «наукові» експедиції царських військ «для утвердження русско-го впливня», «русского дела», для допомоги хівінцям у боротьбі про-

ти «жорстокого» хана Хіви, який ну ніяк не бажав прийняти «русько-го впливня». І хоч російська «наукова експедиція» супроводжувалася чотирма тисячами солдат, двома тисячами козаків із 18 гарматами, хівінці хитрощами розділили її на частини, одну з яких полонили, іншу перебили, а «науковому керівнику» ломоносівської експедиції Бековичу-Черкаському перед ханським шатром відрубали голову. 29 серпня 1717 почалося «Русское дело», так тоді називався «Русский мир». Тільки за третім разом 1873 р. (друга спроба була 1839 р.) Хіва була захоплена. Помираючий поет Фет промимрив останні слова: «Хиву взяли?» — і віддав Богу душу. Шовінізм уже наскрізь отруїв душу російського громадянства.

«Русский вопрос» і «русское дело»: «нельзя уйти от самих себя» (віщав академік Ліхачов); «умственность вредна для России», — признавався ще П. Чаадаєв.

У 1924-му і навіть у зловісному 1937-му було перевидано «Словарь української мови». У роки «відлиг» і «гласності» з'являється інтерес до постаті Б. Д. Грінченка. У 1958 р. побачило світ репринтне перевидання «Словаря», а в 60-х рр. моїми і Чорновола стараннями у «самвидаві» поширювали публіцистичні статті Б. Грінченка (1917) «Було, є, буде» та «Нова сем'я».

Проблема розбудови Української радикальної партії, як і Українського світу Б. Грінченка, не досліджувалася, хоча А. Г. Погрібний визначав, як проблему, участь Б. Д. Грінченка в ідеологічній боротьбі кінця ХІХ — поч. ХХ ст., але, фактично, справа далі так і не пішла, хоча поодинокі статті вже почали з'являтися.

Українська література ніде і ніколи салону не знала, і салонною, як російська, в будь-які часи не була. Це вже робило українську літературу антиподом російської і послідовно антиросійською. Українські письменники власні публіцистичні твори підписували іменами *Вартовий* (Борис Грінченко), *Баштовий* (Іван Нечуй-Левицький). Уже псевдоніми підкреслювали роль, яку брали на себе відомі діячі: бути на сторожі, бути вартовими, баштовими, себто бути охоронцями національних інтересів свого народу. Що берегли ці охоронці? Постало навіть твердження Нечуя-Левицького «Про непотрібність літератури російської для літератури української». Заскочений такою категоричністю і дещо хибним узагальненням, І. Франко опублікував статтю І. С. Нечуя-Левицького під титулом «Сьогочасне літературне прямування», що насправді не міняло суті, бо антиросійське прямування і спрямування було «сьогочасним» в усі часи, аж до поклику М. Хвильового «Геть від Москви! Дайош психологічну Європу!».

Так закладався «Український світ», який і сьогодні в процесі творення! У Верховній Раді було проголошено Президентом України: «Нас у світі 65 мільйонів!». Себто 25 мільйонів українців живе і пра-

цює поза Україною — це мав би бути електорат «Українського світу» сьогодні, але ніхто над цим не працює. Для цього потрібна воля української влади, відповідних інституцій і університетів. Нас радує Шекспірівський центр у Запоріжжі, Інститут Гете в Києві — це англійський і німецький світ в Україні. А що зробив Київський національний університет чи Інститут літератури НАНУ (обидва носять ім'я Т. Шевченка) для утвердження національної ідентичності серед отих 25 мільйонів українців, що злим становищем України розсіяні по всьому світу? Але «нас багато, нас не подолати»!

Ще дуже мало зроблено діл, але Україна не вмерла, звершила революцію гідності, спинила російську агресію, що є безуспішною спробою зупинити рух України до Європи, убити в українців саму віру в злуку з Європою. Та нам своє робити.

Додатки від Бориса Грінченка

[Заповіт і послання до національної еліти XXI століття]

«Яка б гірка правда не була, але все ж вона ліпша за оману. Через те треба нам, українцям російським, якомога частіше згадувати про те, що ми так мало зробили, як ніякий інший народ, що претендує на своє власне культурне життя. А то в нас більше спочивають на лаврах... незроблених діл» (лист до В. Гнатюка від 3.III.1899 р.).

«Мушу Вам признатися, що я деякий час мав таку думку, що мабуть таки можна буде якось так поладнати з ляхами, що вони покинуть на решті свою політику денационалізації українського народу там, де можуть се робити. Та останні роки довели й мене до тих думок, що ляхи, як і кожен інший, поладнають з нами тільки тоді, коли ми будемо такою силою, не рахуватися з якою буде шкодливо самим ляхам, яка могла б сказати: досі і не далі! Взагалі можна запевне сказати, що ми, українці, ні відкіля і ні від кого не можемо сподіватися помочі, — і ми мусимо скрізь і у всьому рахувати на свої власні сили. Пособляють тільки тим, кому корисно, задля себе самого пособляти, а через те — тільки дужим, чи таким, яких можна тим чи іншим способом підгорнути під свою ласкаву протекцію. Єдиний наш рятунок — бути дужими. Добра порада народові, який двісті років виявляє за малим не саму — несси-ду! Порада, що скидається на іронію! Може. Але іншої нема. Або се, або смерть.

Я певний, що ми не вмеремо, отже — я певний, що ми будемо дужими. Які б тяжкі пригоди не траплялися нам на дорозі, — се все дочасне: ми мусимо стати й будемо дужими! Наше горе в тому, що ми досі все робили завтра. (Тільки галичани останніми часами ділом показу-

ють, що то є робити сьогодні. У нас же не то завтра, а й позавчора!) А щастить досягати чогось тільки тому, хто завсігди робить сьогодні. Тоді він іде поперед тих, хто живе тим «завтрам». Друге наше горе, що ми завсігди єднались з кимсь, а приятель за поміч сів нам на шию. Досить згадати хоч би поєднання Хмельницького й його наступників з турко-татарами.

Трете наше лихо, що ми ніколи не могли поєднатися сами з собою..., бо й досі ми самих себе їмо гірш, ніж всі наші вороги.

Наша інтелігенція мусить виховатися тепер у напрямку супротивнім цим трьом великим нашим вадам і тільки тоді вона стане дужою і зможе поєднатися з народними масами біля одного діла» (лист до В. Гнатюка від 8.X.1901 р.).

**ЗЕМЛЯКАМ,
що збираються раз на рік на Шевченкові роковини
співати гімн «Ще не вмерла Україна»**

Ще не вмерла Україна,
Але може вмерти:
Ви самі її, ледачі,
Ведете до смерті!

Не хваліться, що жива ще
Наша воля й слава:
Зрада їх давно стоптала,
Продала, лукава!

Ваші предки торгували
Людськими правами,
Їх продавши, породили
Вас на світ рабами.

Не пишайтеся ж у співах
Ви козацьким родом:
Ви — раби, хоча й пани ви
Над своїм народом!

Україна вам не мати:
Є вам інша пані,
Зрадних прадідів нікчемних
Правнуки погані!

Тільки той достойний щастя,
Хто боровсь за його,
Ви ж давно покірні слуги
Ледарства гидкого.

Ви ж давно не люди — трупи,
Без життя і сили,
Ваше місце — кладовище,
Ями та могили.

Як живі покинуть мертвих,
Щоб з живими стати,
«Ще не вмерла Україна!»
Будемо співати.

Як живі покинуть мертвих, —
Прийде та година,
Що ділами, не словами,
Оживе Вкраїна!

(1898)

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Грінченко, Б. Д. (1883). Змиевские педагогические курсы. *Русский начальный учитель*, 5, 296–299.
- Грінченко, Б. (1892). Спроба. *Правда*.
- Грінченко, Б. (1917). *Нова сем'я. Було, є, буде* (2-ге вид.). Друкарня 1-ї Київської Артлі друкарської справи.
- Грінченко, Б. (1994). Листи з України Наддніпрянської. В А. Жуковський (упоряд.), Б. Грінченко — М. Драгоманов. *Діалоги про українську національну справу* (Лист XVI). Інститут української археографії.
- Гуцало, Є. П. (2007). *Ментальність орди*. Києво-Могилянська академія.
- Євшан, М. (1910а, 7 мая). Борис Грінченко і характер його творчості. *Діло*, 99, с. 1.
- Євшан, М. (1910б, 9 мая). Борис Грінченко і характер його творчості. *Діло*, 100, с. 1–2.
- Євшан, М. (1910с, 10 мая). Борис Грінченко і характер його творчості. *Діло*, 101, с. 1–2.
- Луначарский, А. В., & Фриче, В. М. (Ред.). (1930). *Литературная Энциклопедия* (Т. 3, с. 20–22). Издательство коммунистической академии.
- Портрет Б. Грінченка. (2017). В В. В. Яременко, *Людина без копії — Борис Грінченко: архівні документи, раритети, матеріали до біографії Б. Д. Грінченка, виявлені у 2013–2016 роках*. Українські пропілєї.
- Франко, І. (1986). *Зібрання творів* (Т. 50: Листи, 1895–1916). Наукова думка.

REFERENCES

- Franko, I. (1986). *Zibrannia tvoriv* [Collection of Works] (Vol. 50: Lysty [Letters], 1895–1916). Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. (1892). Sproba [Attempt]. *Pravda* [in Ukrainian].

- Hrinchenko, B. (1917). *Nova sem'ia. Bulo, ye, bude* [New Family. It was, is, will be] (2nd ed.). Drukarnia 1-i Kyivskoi Artili drukarskoi spravy [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. (1994). *Lysty z Ukrainy Naddniproianskoi* [Letters from the Dnieper Ukraine]. In A. Zhukovskyi (Comp.), *B. Hrinchenko – M. Drahomanov. Dialoghy pro ukrainsku natsionalnu spravu* [B. Hrinchenko – M. Drahomanov. Dialogues on the Ukrainian National Cause] (Letter XVI). Instytut ukrainskoi arkhieohrafii [in Ukrainian].
- Hrinchenko, B. D. (1883). *Zmievskie pedagogicheskie kursy* [Zmiev pedagogical courses]. *Russkii nachal'nyi uchitel'*, 5, 296–299 [in Russian].
- Hutsalo, Ye. P. (2007). *Mentalnist ordy* [The mentality of the Horde]. Kyiv-Mohyla Academy [in Russian].
- Lunacharskii, A. V., & Friche, V. M. (Eds.). (1930). *Literaturnaya Entsiklopediya* [Literary Encyclopedia] (Vol. 3, pp. 20–22). Izdatel'stvo kommunisticheskoi akademii.
- Portret B. Hrinchenka [Portrait of B. Hrinchenko]. (2017). In V. V. Yaremenko, *Liudyna bez kopii – Borys Hrinchenko: arkhivni dokumenty, rarytety, materialy do biohrafii B. D. Hrinchenka, vyjavleni u 2013–2016 rokakh* [Man Without a Copy – Borys Hrinchenko: Archival Documents, Rarities, Materials to the Biography of B. D. Hrinchenko, Discovered in 2013–2016]. *Ukrainski propilei* [in Ukrainian].
- Yevshan, M. (1910a, May 10). Borys Hrinchenko i kharakter yoho tvorchosty [Borys Hrinchenko and the Nature of His Work]. *Dilo*, 99, p. 1 [in Ukrainian].
- Yevshan, M. (1910b, May 9). Borys Hrinchenko i kharakter yoho tvorchosty [Borys Hrinchenko and the Nature of His Work]. *Dilo*, 100, pp. 1–2 [in Ukrainian].
- Yevshan, M. (1910c, May 10). Borys Hrinchenko i kharakter yoho tvorchosty [Borys Hrinchenko and the Nature of His Work]. *Dilo*, 101, pp. 1–2 [in Ukrainian].